

Ks. Stefan Koperek CR

ODNOWA LITURGII W MĘSKICH WSPÓLNOTACH ZAKONNYCH

I. WSKAZANIA KOŚCIOŁA

Wspólnoty zakonne — jak podkreśla Konstytucja dogmatyczna o Kościele należą „nienaruszalnie do jego życia i świętości”¹, wyrosłe z Rad ewangelicznych, „rozmaite rodziny zakonne” służą zarówno dobru ich członków jak też i „dobru całego Ciała Chrystusowego”²; Realizacja tych Rad prowadzi do rozwoju miłości, jak podkreśla Konstytucja, bowiem „w szczególny sposób zespalają (one) z Kościołem i jego tajemnicą tych, którzy za nimi idą, przeto życie ich duchowe winno być poświęcone także dobru całego Kościoła”³.

Tak więc zakony, zgromadzenia stanowiące żywą, nieodłączną część Kościoła, winny życiem Kościoła żyć, oddychać, *sentire, vivere cum Ecclesia* i temu Kościołowi służyć. Skoro Kościół na Soborze Watykańskim II podjął ogromne dzieło odnowy, nie mogło ono ominąć zakonów. Stąd już w okresie przygotowawczym do Soboru i w czasie jego obrad podejmowane były obrady, dyskusje, owocem których jest Dekret o przystosowanej odnowie życia zakonnego (*Perfectae caritatis* z r. 1965), stanowiący niejako kontynuację nauki Soboru zawartej w Konstytucji o Kościele w rozdziale V i VI: „Wspomiana Konstytucja jest niejako glebą, na której wyrósł Dekret”, będący „źródłem mocy i natchnienia do prawdziwej odnowy”⁴.

Kolejnym wezwaniem Kościoła do odnowy życia zakonnego były Przepisy wykonawcze do Dekretu Soboru Watykańskiego II *Perfectae caritatis*, zawarte w Motu Proprio *Ecclesiae sanctae* z roku 1966 i Adhortacja Apostolska *Evangelica testificatio* papieża Pawła VI skierowana do wszystkich rodzin zakonnych w całym Kościele, opublikowana w r. 1971.

Omawiając problem odnowy liturgicznej w zakonach męskich, nie można pominąć szeregu dokumentów dotyczących liturgicznego przygotowania w seminariach i zakonnych domach formacyjnych. Chodzi tu o takie dokumenty, jak Instrukcja o liturgicznym wychowaniu alumnów (Kongregacja dla Seminariów i Uniwersytetów — 1966 r.), *Normae quaedam* (1968) i *Ratio fundamentalis* (1970), a przede wszystkim Instrukcja o liturgicznym wychowaniu w seminariach (1979), wydanych przez Kongregację Nauczania Katolickiego. Wszystkie te dokumenty stanowią szczegółowe rozpracowania ogólnych, ale kategorycznych zaleceń Konstytucji o liturgii należącej, by duchowieństwu

¹ KK 44.

² KK 43.

³ KK 44.

⁴ Bp B. Dąbrowski, *Wprowadzenie do Dekretu o przystosowanej odnowie życia zakonnego*, w: *Sobór Watykański II, Poznań 1968*, s. 404.

(a więc i zakonnikom!) zapewniono „odpowiednie wyrobienie liturgiczne”. Nie jest to zwykła zachęta, ale postanowienie, prawo: „W seminariach i domach zakonnych klerycy powinni otrzymać liturgiczną formację życia duchowego”, „naukę świętej liturgii należy zaliczyć do przedmiotów koniecznych i ważniejszych”, „życie w seminariach i instytucjach zakonnych” ma być „głęboko przeniknięte duchem liturgii”⁵. To właśnie tu, w seminariach i zakonnych domach formacyjnych poprzez nie tylko studium liturgiki, ale bardziej jeszcze przez mystagogię, to znaczy przez życie liturgiczne i wniknięcie w ducha liturgii, mają przyszli kapłani i zakonnicy wdrożyć się w takie sprawowanie liturgii i łączenie z nią swego wewnętrznego rozwoju, by odnajdowali żywego Chrystusa „w wiernym rozważaniu słowa Bożego, w czynnym uczestnictwie w świętych tajemnicach Kościoła, a przede wszystkim w Eucharystii i w modlitwie brewiarzowej”⁶. I dlatego w myśl tej ostatniej Instrukcji, np. brewiarz nie ma być czymś, co będzie „obowiązywać” od święceń diakonatu, ale ma stać się modlitwą „całej wspólnoty alumnów”⁷, to wspólne bowiem odmawianie choćby głównych godzin liturgicznych „przygotowuje alumnów do umiłowania i praktykowania modlitwy brewiarzowej”⁸.

Aby tak właśnie wprowadzić „alumnów w życie liturgiczne i jego duchowy walor”, wykładowcy liturgiki winni być odpowiednio dobrani, by nie tylko przekazywali suchą doktrynę o liturgii, ale byli jej mystagogami⁹.

Odnowie życia zakonnego poświęcił też wiele miejsca Jan Paweł II w swoich przemówieniach, listach apostolskich, jak np. z okazji 1600-lecia śmierci świętego Bazylego, 1500. rocznicy narodzin św. Benedykta czy 400-lecia urodzin św. Wincentego á Paulo czy wreszcie w różnych instrukcjach i zarządzeniach, wydawanych przez Kongregację Zakonów i Instytutów Świeckich.

O co chodzi w tych licznych dokumentach i wskazaniach Kościoła? O jaką odnowę? Jakie winna zajmować miejsce liturgia w odnowie życia wspólnot zakonnych, zwłaszcza zakonów i zgromadzeń męskich, w większości związanych z działalnością duszpasterską?

Autentyczna odnowa polega na ustawicznym powracaniu do źródeł, w ogóle życia chrześcijańskiego, na ciągłym odkrywaniu pierwotnego ducha zgromadzeń, tzw. charyzmatu Założycieli, wreszcie na uwzględnieniu zmieniających się warunków epoki¹⁰.

Chodzi, innymi słowy, o wydobyte i podkreślenie charakteru chrystologicznego, eklezjalnego i eschatologicznego życia konsekrowa-

⁵ KL 14.

⁶ KL 16 i 17.

⁷ DFK 8.

⁸ ILS 28.

⁹ ALI 26.

¹⁰ Por. ILS 51, oraz: S. Czerwik, *Liturgia w wykładach seminaryjnych*, RBL 35 (1982) 125.

nego Bogu. „Zakonnik żyje w ubóstwie, czystości i posłuszeństwie, by naśladować Chrystusa, aby z Nim zbawiać a równocześnie być świadkiem w Kościele współczesnym, świadkiem rzeczywistości przyszłych; żyjąc na tym świecie, będąc obecnym wśród ludzi, ma im przypominać Miasto wieczne, gromadzące Lud Boży”¹¹.

A więc celem odnowy jest przede wszystkim, nie reforma dyscypliny, ale pełniejsze pójście za Jezusem Chrystusem, to, by jak najlepiej żyć już zjednoczonym z Nim, integracja całego życia i działalności apostołskiej w miłości ku Bogu i ludziom.

W myśl nauki Soboru (*Perfectae caritatis*) „członkowie każdego Instytutu (powinni) jako ci, którzy wyłącznie służą Bogu (...) łączyć kontemplację, przez którą trwaliby myślą i sercem nieustannie przy Nim, z miłością apostołską, przez którą staraliby się włączyć w dzieło odkupienia i szerzyć Królestwo Boże”¹².

I tu jest miejsce na liturgię.

Skoro — jak przypomina Konstytucja o liturgii świętej — „liturgia codzienna z tych, którzy należą do Kościoła, buduje przybytek święty w Panu, mieszkanie Boże w Duchu, na miarę pełnego wzrostu dojrzałości Chrystusowej — równocześnie w przedziwny sposób umacnia ich siły do głoszenia Chrystusa, i tak znajdującym się poza Kościołem ukazuje go jako sztandar wzniesiony dla narodów, aby rozproszone dzieci Boże zgromadziły się w jedno, aż stanie się jedna owczarnia i jeden pasterz”¹³, to — liturgia ta musi być dla wspólnot zakonnych, w szczególniejszy sposób „pierwszym i niezastąpionym źródłem”¹⁴ życia, odnowy, apostołstwa.

Odnowa zakonów nie może dokonać się w izolacji, ale przez to, że zakony uczynią „swoimi” pragnienia Kościoła i jego dążenia we wszystkich dziedzinach, w tym i w dziedzinie liturgicznej¹⁵. Stąd Przepisy Wykonawcze do Dekretu *Perfectae caritatis* nalegają na takie ustawienie modlitw i pobożnych ćwiczeń, „by zakonnicy głębiej i bardziej owocnie uczestniczyli w Przenajświętszej Tajemnicy Eucharystii oraz w publicznej modlitwie Kościoła”¹⁶. Podkreślając tak mocno ducha modlitwy w życiu zakonnym — „nie zapominajcie tego, o czym świadczy historia: wierność modlitwie lub zaniedbanie jej są znakami żywotności lub upadku życia zakonnego”¹⁷ — Paweł VI w swej adhortacji nie omieszkał zwrócić uwagi na „szczególną doniosłość” w życiu wspólnot zakonnych właśnie liturgii Kościoła.

¹¹ A.-F. Le Bourgeois, *Introduction*, w: *Documents Conciliaires* 2, Paris 1965, s. 87.

¹² DZ 5.

¹³ KL 2.

¹⁴ KL 14.

¹⁵ S. Miecznikowski SJ, *Miejsce zakonów w Kościele*, w: *Kościół w świetle Soboru*, Praca zbiorowa, Poznań 1968, s. 298.

¹⁶ ES, Przepisy wykonawcze do Dekretu Soboru Watykańskiego II, *Perfectae Caritatis*, 21.

¹⁷ ET 42.

„Ośrodkiem jej jest Ofiara Eucharystyczna, w której modlitwa wewnętrzna łączy się z kultem zewnętrznym. W chwili waszej profesji zakonnej — kontynuuje papież — Kościół ofiarował was Bogu w ścisłej łączności z Ofiarą Eucharystyczną. Niechże więc wasza własna ofiara staje się prawdą każdego dnia, niechże będzie przez was realnie i stale odnawiana. Podstawowym źródłem tej odnowy jest zjednoczenie z Ciałem i Krwią Chrystusa. Niechaj przez nie wzrasta nieprzerwanie wasza wola miłowania w całej prawdzie i aż do oddania życia”¹⁸.

Eucharystia zatem, jak stwierdza dalej Paweł VI, jest „z istoty swej ośrodkiem (...) waszych wspólnot zakonnych (...). Eucharystia, dzięki której nie przestajemy zwiastować śmierci i zmartwychwstania Pana i przygotowywać się na Jego przyjście w chwale, przypomina nam nieustannie cierpienia fizyczne i moralne, które przenikały Chrystusa, a które przyjął dobrowolnie, poczynawszy od agonii aż do śmierci na krzyżu. Cierpienia, które was spotykają, dają wam okazję do znoszenia ich razem z Chrystusem i do ofiarowywania Ojcu ogromu nieszcześć i niesprawiedliwych udęk, które znoszą wasi bracia (...). W ten sposób także i świat jest obecny w centrum waszego życia modlitwy i ofiary”¹⁹. I Jan Paweł II w Orędziu skierowanym do członków Świętej Kongregacji Zakonów i Instytutów Świeckich w dniu 7. III. 1980 r., podkreśla, że „uczestnictwo w liturgii Kościoła (Brewiarz i życie sakramentalne) jest uprzywilejowanym środkiem kontemplacji, zwłaszcza w jej punkcie szczytowym, jakim jest Ofiara Eucharystyczna (...). Codzienny udział w Ofierze Mszy św. pomoże zakonnikom odnowić składaną Bogu ofiarę z siebie samych na każdy dzień”²⁰.

II. ODPOWIEDŹ ZAKONÓW

1. Miejsce liturgii w starych Konstytucjach

Pomijając te zakony, w których tradycja liturgiczna stanowiła istotny element życia zakonnego, jak np. czcigodny zakon benedyktyński, to trzeba ogólnie stwierdzić, że zwłaszcza w konstytucjach zgromadzeń liturgia była potraktowana prawnie, tak zresztą, jak ją pojmowała rubrycystyka, zaliczając jej sprawowanie do rzędu jednych z ćwiczeń duchowych. I tak np. Konstytucja Zgromadzenia Zmartwychwstania Pańskiego z r. 1903, do codziennych ćwiczeń duchowych, zalicza: pacierze, rozmyślanie, odprawienie lub obecność na Mszy świętej, rachunek sumienia itd.²¹. Druga wzmianka o liturgii,

¹⁸ ET 47.

¹⁹ ET 48 i 49.

²⁰ *O życiu zakonnym*, Poznań 1984, s. 82.

²¹ Konstytucje Zgromadzenia Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa, Kraków 1903, par. 97.

znajdowała się w rozdziale poświęconym duszpasterstwu, gdzie postanawia się, „aby w parafiach Najświętszy Sakrament i cześć Mu oddawana, były jakoby punktem środkowym całego życia wiernych i religii”²². I to wszystko, co liturgia wносиła w życie zakonne i duszpasterską działalność tego zgromadzenia.

Analogicznie, wzmianka o Mszy św. zawarta była w ramach ćwiczeń codziennych w Konstytucjach Zgromadzenia Misjonarzy Matki Bożej Saletyńskiej z 1940 r.²³. Były tam jeszcze lakoniczne wskazania jak należy odmawiać brewiarz, odprawiać Mszę św. — „pobożnie i w przepisany czas (...), z prawdziwym duchem wiary i z gorącą pobożnością”²⁴, a także uwagi dotyczące spowiedników. Na 729 paragrafów zaledwie kilka dotyczy liturgii. Podobnie też Mszę św., spowiedź — zaliczało się do „praktyk pobożności” w Ustawach Towarzystwa św. Franciszka Salezego (z roku 1925). W jednym paragrafie, niejako na jednym oddechu powiedziane jest, iż „członkowie przystępują co tydzień do świętej spowiedzi ... Kapłani odprawiają co dzień Mszę św., inni zaś niech jej wysłuchają i często, owszem możliwie codziennie za radą spowiednika, z należyтым usposobieniem przystępują do Komunii świętej”²⁵.

Nieco inaczej jest w zakonach z wielowiekową tradycją. I tak w Konstytucjach Ojców Karmelitów Bosych (z r. 1936), osobne rozdziały poświęcone są modlitwie brewiarzowej, spowiedzi świętej i Eucharystii (Rozdziały V, VI i VII)²⁶. Główny jednak akcent spoczywał na stronie prawnej i dyscyplinarnej. Podobne ujęcie zawierały Konstytucje do Reguły OO. Franciszkanów (Konwentualnych) z 1937 r., podkreślając bardzo mocno wierność rubrykom. W rozdziale poświęconym Oficjum czytamy: „Nakazujemy ściśle i zarządzamy, by wszyscy przestrzegali obrzędów i ceremonii św. Kościoła Rzymskiego oraz rubryk brewiarza rzymskiego we wszystkim, co odnosi się do Boskiego Oficjum, tak co do śpiewu i sposobu odmawiania, jak również co do wszystkich innych obrzędów: stania, klęknięcia, siadania, ukłonów”²⁷. Tego też rodzaju uwagi prawne, obrzędowe, zwyczajowe, bardzo szczegółowe zresztą, znajdziemy i w innych regułach, jak np. w Konstytucjach OO. Paulinów (z 1930 r.)²⁸.

²² Tamże, par. 74.

²³ Konstytucje Zgromadzenia Misjonarzy Matki Boskiej Saletyńskiej, Dębowiec 1940, par. 187.

²⁴ Tamże, par. 270.

²⁵ Ustawy Towarzystwa św. Franciszka Salezego, Warszawa 1925, par. 152.

²⁶ Konstytucje, Ordynarium i Instrukcje Braci Bosych Zakonu Najświętszej Marji Panny z Góry Karmelu, Kraków 1936.

²⁷ Konstytucje Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych (OO. Franciszkanów), Niepokalanów 1937, par. 187.

²⁸ Konstytucje Zakonu św. Pawła 1-go Pustelnika Częstochowa 1930, por. par. 79, 80, 81, 82, 83.

W regulach, Konstytucjach odnajdujemy po prostu takie pojęcie liturgii, jakie powszechnie było uznawane zanim ruch liturgiczny odkrył na nowo istotną wartość teologiczną liturgii i w konsekwencji zaowocował najpierw w Encyklice *Mediator Dei*, a następnie w Konstytucji o liturgii świętej.

Trzeba tu również podkreślić fakt, że ta odnowa liturgiczna była dziełem zakonów. Właśnie klasztory, zwłaszcza benedyktyńskie były jej głównymi propagatorami, by wspomnieć choćby Solesmes, Chevotogne, Maria-Iaach, a także dzieło Piusa Parscha z Klosterneuburg.

2. Redagowanie odnowionych Konstytucji

W odpowiedzi na wielokrotny apel i wskazania Kościoła odnośnie odnowy, wspólnoty zakonne podjęły pracę nad rewizją swych reguł i konstytucji. Odbywało się to poprzez kilkakrotne zebrania kapituł generalnych, prace w różnych komisjach, redakcje swych reguł i wprowadzenie okresu eksperymentu aż do ustalenia ostatecznej wersji i podania jej do zatwierdzenia Kongregacji Zakonów i Instytutów Świeckich.

Przy opracowywaniu odnowionej wersji konstytucji zakonnych starano się z jednej strony wiernie zachować pierwotnego ducha danego zakonu czy zgromadzenia, z drugiej uwzględnić dorobek nauki Soboru Watykańskiego II i posoborowych dekretów, wskazań, a także odnowiony Kodeks Prawa Kanonicznego.

Tak więc, jako owoc długotrwałych prac, nacechowanych miłością Kościoła i charyzmatu zakonnego, zostały zredagowane odnowione reguły, konstytucje i normy generalne wspólnot zakonnych. I oto problem:

— jakie miejsce zajmuje w nich liturgia, w porównaniu z wersją obowiązującą do czasu tej soborowej odnowy?

3. Życie liturgiczne w nowych konstytucjach wspólnot zakonnych

Jakie miejsce zajęła liturgia w odnowionych regułach i konstytucjach?

Otóż, biorąc pod uwagę reformę zakonów zainicjowaną przez Sobór Watykański II, Armand-Francois Le Bourgeois, generał Eudystów, nie omieszczał użyć bardzo znamiennego porównania, mianowicie powiedział on, w swym komentarzu do Dekretu *Perfectae caritatis*, że tak jak Trydent ustawił sprawę przygotowania kandydatów do kapłaństwa, tak Sobór Watykański II wpłynął na formację wspólnot zakonnych²⁹.

²⁹ Dz. cyt., s. 89.

W tej formacji życia zakonnego liturgia zajmuje zdecydowanie uprzywilejowane miejsce (a raczej właściwe, należące się jej z natury rzeczy). Ma to swój wyraz właśnie w odnowionych Regulach i Konstytucjach.

A. Nowa terminologia

W dokumentach zakonnych, kształtujących sposób myślenia, życia codziennego, działalności duszpasterskiej zadomowiły się terminy, pojęcia związane z teologiczną wizją liturgii, zaprezentowaną przez soborową Konstytucję o liturgii.

I tak użyte są takie terminy, jak „zbawczy plan”, „Tajemnica Paschalna”, „Pascha”, „współmartwychwstanie z Chrystusem”, „Lud Boży”, uczestnictwo „w śmierci i zmartwychwstaniu” Chrystusa, „posługa jednania”, „Sakrament pojednania”, „znaki sakramentalne”, „Wieczerza Pańska”, „Konsekracja zakonna”³⁰.

B. Życie zakonne ukierunkowane na Chrystusa i Kościół poprzez fundamentalny fakt chrztu św.

W starych regulach, konstytucjach nie mówi się o chrzcie, bierzmowaniu, nie ukazują one życia zakonnego w kontekście powszechnego, powołania do świętości; można by, cytując poszczególne reguły, konstytucje, sądzić, że zakony stanowią jakieś samotne wyspy na oceanie ludzkości, hermetycznie zamknięte, obwarowane murem przepisów i swoistych zwyczajów.

Nowe — jawią się jako pulsujące źródła życia Chrystusa w Jego Mistycznym Ciele. I tak np. w Dekretach 33-ciej Kongregacji Generalnej Towarzystwa Jezusowego w paragrafie 203, czytamy: „Włączeni przez Chrzt w Ciało Mistyczne Chrystusa, umocnieni przez Bierzmowanie mocą Ducha Świętego i konsekrowani na królewskie kapłaństwo i lud święty, abyśmy mogli zdobyć obfity owoc łaski chrztu przez praktykę rad ewangelicznych, poświęcamy się w szczególny sposób służbie Bożej w Towarzystwie Jezusowym”³¹.

³⁰ Por. Konstytucje Zgromadzenia Zmartwychwstania Pana Naszego Jezusa Chrystusa, Rzym 1982, par. 1, 2, 5, 6, 7, 8, 15; Konstytucje i Dyrektorium Zgromadzenia św. Michała Archanioła, Rzym 1976, par. 49; Tekst Konstytucyjny i Normy zatwierdzone przez Kapitułę Generalną Zgromadzenia Misjonarzy Matki Bożej Saletyńskiej, 1982, par. 11; Konstytucje Braci Bosych Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmelu, Warszawa 1982, par. 57; Konstytucje Zakonu Pijarów (b.m.r. wyd.), par. 45; Zgromadzenie Misji, Konstytucje i Statuty, Kraków 1982, par. 63; Reguła, Konstytucje i Dyrektorium Generalne Kanoników Regularnych Laterańskich zatwierdzone przez Kapitułę Generalną w r. 1970, uzupełnione na Kapitułę Generalnej w r. 1976, par. 16.

³¹ Dekrety Kongregacji Generalnej XXXI Towarzystwa Jezusowego, Rzym 1969. Reguła i Konstytucje Generalne Zakonu Braci Mniejszych, Katowice 1976, Rozdz. II, par. 25.

Na ten chrystocentryczny charakter odnowy wskazują i Konstytucje młodszych Zgromadzeń: „Chrystus jest Regułą naszego życia” — czytamy w Konstytucjach Księży Saletyńów⁸². Konstytucje Zgromadzenia Księży Zmartwychwstańców wciąż, jak refren, powtarzają: naśladowanie Chrystusa, pójście za Chrystusem. „Nasza profesja zakonna wzywa nas do doskonalenia naszego chrześcijańskiego życia przez tak dogłębne naśladowanie Chrystusa, abyśmy z Nim żyli, umierali i zmartwychwstawali”⁸³. Bardzo wyraźnie podkreślają one też związek z Kościołem: „Jako członkowie Zgromadzenia jesteśmy zakonnikami w Kościele i dla Kościoła”⁸⁴. Równie dobitnie ten charakter chrystocentryczny i eklezjalny ukazują Konstytucje Księży Salezjanów, do których Wprowadzenie obwieszcza: „Dla nas, uczniów Chrystusa Pana, prawo jest drogą, która prowadzi do miłości. Naszą Regułą żywą jest Jezus Chrystus, Zbawiciel zwiastowany w Ewangelii, który także dzisiaj żyje w Kościele i w świecie”⁸⁵.

C. Eucharystia centrum życia wewnętrznego i apostołatu

Najwyraźniej tę zmianę w odnowionych regułach życia wspólnot zakonnych odnośnie do liturgii zauważa się w ukazaniu w nich liturgii, a zwłaszcza Eucharystii jako źródła i centrum życia duchowego, apostołatu, źródła tej właśnie jedności z Chrystusem i Kościołem. I tak Konstytucje OO. Karmelitów Bosych wskazują na modlitwę jako istotny element ich życia i służby Kościołowi, ale zaraz, w następnym paragrafie, ukazują właśnie liturgię jako źródło ducha modlitwy: „To przyjazne obcowanie z Bogiem jest podsycane w szczególnie sposób przez świętą Liturgię i w niej znajduje swój wyraz, a następnie w modlitwie osobistej znajduje swoje przedłużenie na cały dzień. Liturgia bowiem, jako najbardziej bogate źródło życia duchowego oraz szczyt życia wspólnotowego i najwyższy rodzaj modlitwy, ubogaca modlitwę osobistą, modlitwa zaś osobista wprowadza w życie akcję liturgiczną, coraz bardziej pogłębiając łączność ze sprawowanymi tajemnicami”⁸⁶. W liturgii również zalecają szukać „jedności serca” Dekrety Kongregacji Towarzystwa Jezusowego: „(...) dla wytrwania w powołaniu, aż do końca życia i dla nieustannego wzrostu oraz poświęconej miłości trzeba koniecznie karmić pierwotną wiarę przez zażyłe obcowanie z Bogiem, przez kontemplację tajemnic

⁸² Tekst Konstytucyjny i Normy zatwierdzone przez Kapitułę Generalną Zgromadzenia Misjonarzy Matki Boskiej Saletyńskiej, 1982, par. 2. 1.

⁸³ Konstytucje Zgromadzenia Zmartwychwstania, dz. cyt., par. 6. Por. par. 12, 13, 14, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 25.

⁸⁴ Tamże, par. 11.

⁸⁵ Konstytucje i Regulaminy Towarzystwa św. Franciszka Salezego, Łódź 1972, Wprowadzenie, s. 15.

⁸⁶ Konstytucje Braci Bosych Zakonu Najświętszej Maryi Panny z Góry Karmelu, Warszawa 1982, par. 56.

Chrystusowych, przez żywotne upodobnienie się do Niego, zarówno w Sakramencie Pokuty, przez który stajemy się bardziej czystszy i wewnętrznie uspokojeni, jak również w Sakramencie Eucharystii, przez który tworzymy jedno serce i jedną duszę z Ludem Bożym”³⁷.

Wszystkie analizowane Konstytucje wskazują na Eucharystię, nie jako jedno z ćwiczeń, ale sprawę zasadniczą w życiu wspólnoty zakonnej. „Misterium Eucharystii stanowi szczyt i źródło całej liturgii i życia w Kościele, stąd sprawowanie jej należy uważać za ośrodek życia wewnętrznego i apostolskiego tak dla poszczególnych Braci, jak i dla całej wspólnoty” — czytamy w Konstytucjach OO. Franciszkanów³⁸. „W Ofierze Eucharystycznej, w której sprawujemy paschalne misterium Jezusa Chrystusa, zanim On sam przybędzie, bierzemy pełny, świadomy i czynny udział, nie zatrzymując nic dla siebie, aby nas w całości przyjął Ten, który cały nam się oddaje” — zalecają Konstytucje OO. Kapucynów, poświęcając tajemnicy Eucharystii aż trzy obszernie paragrafy³⁹. Kilkakrotnie też eksponują życie liturgiczne w swych konstytucjach OO. Reformacji. Powtórzywszy tekst z Konstytucji o liturgii, stwierdzający, że liturgia jest szczytem i źródłem działalności Kościoła (KL 10), zachęcają ich Konstytucje, „aby (...) szukali w liturgii Kościoła własnego uświęcenia i uświęcenia wszystkich ludzi oraz uwielbienia Boga ...”, „w Ofierze Eucharystycznej zaś mają bez reszty składać ofiarę Bogu Ojcu z samych siebie”⁴⁰.

Podobnie w konstytucjach zgromadzeń zakonnych poświęca się osobne paragrafy liturgii, zwłaszcza Eucharystii. „Udział w Eucharystii powinien stanowić centralny akt naszego codziennego życia, ponieważ w niej przez uczestnictwo w Misterium Paschalnym Chrystusa Pana, przez umieranie i powstawanie z Nim odnajdujemy najgłębsze znaczenie zmartwychwstania. W Eucharystii doświadczamy także pojednania z naszymi braćmi i siostrami oraz przeżywamy z nimi jedność serca i duszy, gdy razem z Chrystem ofiarujemy samych siebie Ojcu. To właśnie w Eucharystii Chrystem Pan, nasz duchowy pokarm, umacnia nas do wypełnienia naszych chrzestnych i zakonnych zobowiązań”⁴¹ — czytamy w Konstytucjach Księży Zmartwychwstańców.

O Eucharystii również w kilku znamienitych paragrafach mówią Konstytucje Braci Albertynów. „Misterium Eucharystii — czytamy

³⁷ Dekrety Kongregacji XXXI, dz. cyt., par. 251.

³⁸ Reguła i Konstytucje Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych (tekst ustalony przez Kapitułę Generalną w Asyżu 1972), Warszawa 1972. Również dobrze podkreślona jest rola liturgii, a zwłaszcza Eucharystii w życiu zakonnym, „która winna w nim odgrywać pierwszorzędną rolę”, w Konstytucjach Kongregacji Polskiej Zakonu Cysterskiego, par. 15, 17, 18.

³⁹ Konstytucje Braci Mniejszych Kapucynów, Kraków 1983, par. 48 por. par. 47, 48 i 49.

⁴⁰ Reguła i Konstytucje Generalne Zakonu Braci Mniejszych, Katowice 1976, Rozdz. II, par. 23, 24 i 26.

⁴¹ Konstytucje Zgromadzenia Zmartwychwstania, dz. cyt., par. 57.

w nich — stanowi szczyt i źródło wszelkiej modlitwy i całej liturgii i życia w Kościele. Dlatego Mszę św. uważać będą Bracia za podstawowe źródło i ośrodek życia wewnętrznego i działalności apostołskiej tak poszczególnych członków Zgromadzenia, jak i całej Wspólnoty Albertyńskiej. Za przykładem św. Franciszka z Asyżu (...) wszyscy Bracia, przez codzienny udział w Ofierze Mszy św., będą się uczyć siebie samych składać w ofierze Bogu i ludziom”⁴².

D. Liturgia Godzin i Rok Liturgiczny

W konstytucjach zgromadzeń, co stanowi pewną nowość, poświęca się również nieco miejsca Liturgii Godzin. W zakonach, gdzie wspólny brewiarz należy do tradycji, paragrafy mówiące o oficjum ukazują jego teologiczny aspekt, nie ograniczając się do samych przepisów prawnych. I tak np. w Konstytucjach OO. Kapucynów zawiera się takie sformułowanie: „W Liturgii Godzin przemawiamy do Boga Jego słowami, wziętymi z Pisma Świętego, a sam Bóg, w swoim słowie, wychodzi nam naprzeciw i udziela nam umiejętności modlitwy. Aby Słowo Boże coraz głębiej przenikało do naszych serc i całe nasze życie skuteczniej kształtowało, Liturgia Godzin winna być żywa i aktywna, z zachowaniem godnych zalecenia chwil milczenia, które bardzo przyczyniają się do świadomego i owocnego jej sprawowania”⁴³.

Jeśli chodzi o konstytucje zgromadzeń, to pojawiają się w nich również paragrafy mówiące o wartości liturgii uświęcenia czasu, choć odczuwa się tu pewien niedosyt. W Konstytucjach Księży Michalitów jest wzmianka, że posiadający święcenia wyższe, „są zobowiązani do odmawiania brewiarza”⁴⁴, a nieco dalej, w Dyrektorium, druga wzmianka — ogólna zachęta —: „Wszyscy niech sobie cenią brewiarz, który jest wspólną modlitwą Kościoła uświęcającą czas (...) Do modlitwy brewiarzowej zachęca się również wszystkich współbraci (...)”⁴⁵. Na podkreślenie zasługuje jednak zalecenie, w określonych wypadkach, wspólnotowego odmawiania niektórych godzin liturgicznych: „W okresie rocznych rekolekcji zakonnych, podczas większych zjazdów oraz w większych domach zakonnych niektóre godziny kanoniczne należy odmawiać wspólnie”⁴⁶.

W zestawieniu z kleryckimi Zgromadzeniami, Zgromadzenie Braci Albertynów, Instytut nieklerycki, ma bardzo wyraźnie w swych konstytucjach podkreśloną doniosłość modlitwy liturgicznej i zalecenie jej wspólnotowego odmawiania: „Niech Bracia z jak największym szacunkiem pielęgnują Modlitwę liturgiczną, albowiem przez nią cały

⁴² Konstytucja Braci Albertynów (Kraków 1982), par. 110, 111.

⁴³ Konstytucje Braci Mniejszych Kapucynów, dz. cyt., par. 51.

⁴⁴ Konstytucje i Dyrektorium Zgromadzenia św. Michała Archaniola, Rzym 1976, par. 58.

⁴⁵ Tamże, par. 64.

⁴⁶ Tamże.

Kościół zjednoczony i obecny w usługach do tego powołanych, nadal oddaje Ojcu tę chwałę, którą Chrystus, jako Kapłan Najwyższy, wprowadził ze Sobą na świat i złożył Ojcu łącznie z ofiarą własnego życia. W poszczególnych domach, niech każdego dnia wszyscy bracia, którzy nie mają słusznej przeszkody, odmawiają wspólnie modlitwę liturgiczną dnia". Zalecają również te Konstytucje, żeby ta modlitwa i „pod względem formy zewnętrznej, była wyrazem czci oraz wewnętrznej jedności i miłości z Bogiem”, stąd też „zachęca się Braci w domach, gdzie to jest możliwe, aby przynajmniej w większe święta kościelne i franciszkańskie, niektóre godziny kanoniczne wspólnie odśpiewali”⁴⁷.

Na udział wiernych w Liturgii Godzin sprawowanej przez wspólnotę zakonną zwracają uwagę jedynie, z analizowanych Konstytucji, Konstytucje OO. Kapucynów i OO. Reformatów, choć Wprowadzenie Ogólne do Liturgii Godzin wspomina aż ponad 40 razy wiernych, którzy winni stać się uczestnikami tej codziennej Modlitwy Kościoła⁴⁸. A oto odnośny passus z kapucyńskich Konstytucji: „(...) jeśli pozwolą na to warunki miejscowe, niech (bracia) Liturgie Godzin odprawiają razem z wiernymi”⁴⁹, podobnie Konstytucje OO. Reformatów postanawiają ogólnie: „Eucharystię, liturgię godzin i inne obrzędy liturgiczne, o ile to jest możliwe, niech odprawiają bracia wspólnie i razem z wiernymi ...”⁵⁰.

Odnosnie do roku liturgicznego poszczególne zakony głównie zwracają uwagę na swoich Patronów i podają wskazania ich obchodów zgodnie z tradycją zakonną. W jednym wypadku odnowa liturgii zainspirowała redaktorów Konstytucji, odkrywając zbieżność charyzmatu z liturgią roku kościelnego, chodzi mianowicie o Zgromadzenie Zmartwychwstania Pańskiego. W Konstytucjach tej wspólnoty zjawia się ten oto nowy werset: „Wreszcie, będziemy głosić Misterium Paschalne przez staranne przygotowanie obchodów Liturgii Triduum Paschalnego oraz każdej niedzieli jako Dnia Pana Zmartwychwstającego”⁵¹.

E. Formacja liturgiczna

Analizując odnowione konstytucje, dyrektoria zakonne, znajdziemy oczywiście sporo paragrafów poświęconych formacji zakonnej, przepisom prawnym, mówiącym o czasie trwania próby nowicjackiej, o warunkach przyjmowania, wydalania, o kształceniu osobowości, o studiach koniecznych, ale wyraźnie nie spotka się paragrafów poświęconych wprost formacji liturgicznej, miejsce liturgii w ratio

⁴⁷ Konstytucje Braci Albertynów, dz. cyt., par. 113, 114, 116.

⁴⁸ Por. IGLH 24, 27, 32, 33.

⁴⁹ Konstytucje Braci Mniejszych Kapucynów, dz. cyt., par. 50.

⁵⁰ Reguła i Konstytucje Generalne, dz. cyt., art. 16.

⁵¹ Konstytucje Zgromadzenia Zmartwychwstania, dz. cyt., par. 1.

studiorum, związku życia liturgicznego z charyzmatem zakonu i jego apostołstwem. Tu, wydaje się, prawo i troska o „czystość” ducha własnego zakonu bierze górę nad wszelkie instrukcje domagające się liturgicznej formacji w nowicjatch i alumnatach zakonnych.

Właściwie — szukając miejsca liturgii w kilkuletnim, fundamentalnym dla dalszego życia zakonnego, okresie formacyjnym znajdziemy zaledwie pewne wzmianki. I tak Konstytucje Braci Mniejszych, Kapucynów, postanawiają: „Kształcenie kandydatów, łączące harmonijnie pierwiastek humanistyczny i religijny, w okresie przygotowawczym powinno być gruntowne, pełne i mądrze dostosowane do potrzeb oraz warunków miejsca i czasu” (..) I dopiero pod koniec tego paragrafu dowiadujemy się, że „uwzględniając osobiste uzdolnienia i łaskę Bożą, należy ich wprowadzać w życie duchowe przez pokarm słowa Bożego, czynny udział w liturgii oraz przez ich osobistą refleksję i modlitwę, by coraz bardziej zbliżali się do Chrystusa, który jest drogą, prawdą i życiem”⁵².

W Konstytucjach i Statutach Zgromadzenia Księży Misjonarzy jest również tylko wzmianka: „Formacja zaś kandydatów, dostosowana do wieku, ma przede wszystkim obejmować: życie braterskie, częste słuchanie Słowa Bożego, nabożeństwa liturgiczne, działalność duszpasterską podejmowaną wspólnie z wychowawcami, wpływ osobowy i wreszcie naukę i pracę”⁵³. Na 31 paragrafów poświęconych formacji zakonnej — taka wzmianka to naprawdę niewiele. Podobnie w Konstytucjach Zakonu Braci Mniejszych Konwentalnych na 37 paragrafów mówiących o pielęgnowaniu powołań, przyjmowaniu do zakonu, nowicjacie, zasadach wychowania, formacji duchowej, przygotowaniu naukowym, technicznym, duszpasterskim, właściwie jeden punkt (na 3) paragrafu 54 można by zaliczyć do elementów stanowiących o liturgicznej formacji: „Należy przyuczać alumnów do 'świadomego, czynnego i owocnego' udziału w liturgii oraz do czerpania z tego źródła życia duchowego i przekazywania go innym; niech także zaprawiają się do życia w duchu modlitwy i ciągłej ofiary dla Boga”⁵⁴.

Wyraźniej już jest podkreślony ten aspekt o formacji nowicjaciej u Braci Albertynów. Czytamy w ich Konstytucjach: „Szczególny nacisk należy położyć w nowicjacie na studiowanie oraz rozważanie Pisma Świętego (...) Należy również położyć duży nacisk na wyrobienie życia liturgicznego i ducha modlitwy w nowicjuszach” (Par. 228).

Można zauważyć też pewien znamieny fakt w ewolucji odnowy reguł. Tak np. Normy Kapituły Generalnej OO. Karmelitów Bosych z 1973 r., w paragrafie 188 bardzo mocno mówią o tym, że klerycy

⁵² Konstytucje Braci Mniejszych, dz. cyt., par. 21.

⁵³ Zgromadzenie Misji, Konstytucje, dz. cyt., par. 114.

⁵⁴ Reguła i Konstytucje, dz. cyt., par. 54, § 2.

„powinni otrzymać liturgiczną formację życia duchowego”, a „inne ćwiczenia pobożne” mają też być „przepojone duchem świętej liturgii”, a w ogóle „życie w seminariach i w instytutach zakonnych” ma być „głęboko przeniknięte duchem liturgii” (par. 282), ale już w późniejszych redakcjach Konstytucji (1977 r. i 1982 r.) tych sformułowań ani takiego akcentu nie spotkamy.

Na podkreślenie zasługuje program nowicjatu Księży Saletynów, który obejmuje w myśl postanowień soborowych, „studium i rozważanie Pisma św., studium liturgii, w celu zdobycia jej głębszego zrozumienia, wprowadzenie do dzieł mistrzów życia wewnętrznego i zakonnego ...”⁵⁵. Ale niestety, nie mówi się już o formacji liturgicznej, gdy idzie o kleryków.

Tak więc w analizowanych konstytucjach zauważa się brak jasno i zgodnie z wymogami Kościoła po Soborze Watykańskim II postawionego postulatu formacji liturgicznej w domach formacyjnych (dla przykładu można by tu jeszcze wyliczyć Konstytucje OO. Cystersów, Paulinów, Pijarów, Michalitów i inne).

Oczywiście może by to stwierdzenie należało złagodzić przypomnieniem, że gdzie indziej, w ogóle mówi się o liturgii (nowicjusz czy alumn winien zapoznawać się z całością zakonnych przepisów) oraz tym, że często są to jeszcze konstytucje i dyrektoria o stanie przejściowym. Niemniej fakt, że dotychczas nie przyznano właściwego miejsca formacji liturgicznej w kształceniu nowych kadr zakonnych, jest spostrzeżeniem co najmniej niepokojącym.

III. PERSPEKTYWY

Z analizy omawianych konstytucji zakonnych wynika, że w podjętej odnowie zakonów liturgia w zasadzie została uwzględniona, i to w jej dynamicznym ujęciu.

Liturgia jest w nich potraktowana jako źródło życia wewnętrznego tak poszczególnych członków i całej wspólnoty, jak też i działalności apostołowskiej, duszpasterskiej, choć trzeba raz jeszcze przypomnieć pewne braki tych nowych konstytucji, jeśli chodzi o miejsce liturgii w całokształcie zakonnej formacji.

Od kilkunastu lat trwają te próby odnowy, niektóre Zgromadzenia mają już zatwierdzone nowe konstytucje, dyrektoria i tu zachodzi pytanie, na ile liturgiczny aspekt odnowionych konstytucji wszedł w życie wspólnot zakonnych, zwłaszcza męskich, które najczęściej mają też duże możliwości oddziaływania duszpasterskiego, a więc rozszerzenia zasięgu liturgicznego apostołatu.

⁵⁵ Tekst Konstytucyjny, dz. cyt., par. 65.

A. Próby realizacji liturgicznej reformy

Rzecz jasna, że zgromadzenia, a zwłaszcza zakony, mają swoją tradycję, doświadczenie i wszelkie zmiany dokonują się po wielu naradach, przemyśleniach, kapitułach itd. To wszystko trwa. Stąd też nie należy się spodziewać generalnych zmian. Zależą one też nie tylko od nowych ustaleń, pisanego prawa, ale też od poszczególnych domów, wspólnot, przełożonych. Niemniej można już zauważyć pewne fakty wskazujące, że te nowe wytyczne zaczynają wchodzić w życie i to najczęściej właśnie w domach formacyjnych, z którymi łączą się na ogół domy zakonne i kaplice publiczne czy kościoły.

I tak w zasadzie we wszystkich wspólnotach zakonnych przeprowadzono odnowę obrzędów obłóczyn i profesji zakonnych, podkreślając związek życia zakonnego zarówno z sakramentem chrztu, jak też z Ofiarą Eucharystyczną. Wspólnoty zakonne gromadzą się codziennie czy też w niektóre dni, by uczestniczyć we Mszy świętej konwentalnej, najczęściej koncelebrowanej. Gdy idzie o Liturgię Godzin, to oczywiście jest ona wspólnotowa sprawowana nadal tam, gdzie to jest prawem, tradycją, z tym, że wprowadzony jest język ojczysty całkowicie lub częściowo (OO. Benedyktyni tylko nieszpory śpiewają po łacinie; całe oficjum po polsku — OO. Reformaci, Księża Kanonicy Regularni, ale OO. Cystersi — nadal po łacinie).

Na uwagę zasługują próby wspólnotowego odmawiania brewiarza w zgromadzeniach zakonnych oraz sprawowanie tej modlitwy Kościoła wraz z ludem. I tak, np. Księża Michalici wspólnie odmawiają kompletę raz w tygodniu, Pijarzy — 3 razy w tygodniu; Misjonarze — codziennie jutrznię i kompletę. Bracia Albertyni wspólnie odmawiają codziennie cały brewiarz kapłański.

Odprawiane też są nabożeństwa Słowa Bożego i pokutne (np. Księża Misjonarze, Kanonicy Regularni).

Daje się też zauważyć wprowadzanie wiernych w liturgię godzin, zwłaszcza odzywają nieszpory przy niektórych wspólnotach zakonnych. I tak wraz z ludem odmawia się dwa razy w tygodniu nieszpory i kompletę (Księża Kanonicy Regularni), nieszpory z ludem są odprawiane w czwartki, niedziele i w tzw. dni papieskie (16-tę każdego miesiąca) w kościele Księży Misjonarzy, wraz z ludem odprawia się godzinę czytań i jutrznię w Triduum Sacrum oraz nieszpory — w każdą niedzielę i w oktawie paschalnej — u Księży Zmartwychwstańców. Podjęto też próbę odmawiania codziennej jutrzni i nieszporów w duszpasterstwie akademickim u Misjonarzy na Nowej Wsi w Krakowie.

W niektórych wspólnotach zakonnych kultywuje się też chorał podczas Mszy odprawianej 1 raz w tygodniu w j. łacińskim (Michalici, Misjonarze).

Tak to szkicuje się obraz odnowionego prawa zakonnego i jego realizacji. Jest to, rzecz jasna, jedynie zarys, na podstawie analizy

wybiórczej konstytucji 15-tu zakonów i zgromadzeń oraz obserwacji poczynionych na terenie Krakowa. Obraz, który pozwala jednak już dostrzec pewne cechy tej odnowy, próby jej realizacji i kierunku dalszego rozwoju.

B. Odnowione reguły i konstytucje — zadaniem

Faktem jest, że Ruch odnowy liturgicznej rozwijał się głównie poprzez działalność oddolną, zanim zaczął zyskiwać odgórną aprobatę. Miał on swe ośrodki w klasztorach czy przy kościołach prowadzonych przez liturgistów — samotników, by wspomnieć choćby naszych propagatorów tej odnowy — ks. Kordela, ks. Kornilowicza czy ks. Czesznaka. To oni, żyjąc liturgią, sprawując ją z całym zrozumieniem, tak jak czyniły to wielkie ośrodki na Zachodzie, tworzyły centra promieniowania, przy których inni „odkrywali” liturgię, wnikali w jej misterium, kształtując wedle niej swe życie duchowe, życie chrześcijańskie. Wokół tych ośrodków i tych ludzi, „pionierów odnowy”, jak ich nazywamy, gromadzili się szukający pogłębienia swego życia duchowego, tworzyły się kręgi, zespoły, niejako organicznie wzrastała liczba żyjących modlitwą Kościoła.

A teraz te wówczas odkrywane wartości z takim trudem i żarliwością, te drogocenne perły, zostały „odgórnie” rozdane wszystkim, w tym i zakonom, poprzez powszechne nauczanie i dekryty Kościoła i przez właśnie odnowę zakonnych konstytucji. Czyli należałoby się spodziewać, że właśnie dziś każda parafia i każdy klasztor może stać się centrum oddziaływania, w którym rzesze wiernych mogłyby nie tylko odkryć, ale nieustannie czerpać z tego źródła, jakim jest liturgia.

Czy to wystarczy, że te cenne teksty liturgiczne znalazły się w dokumentach zakonnych? Z pewnością nie. To dużo, to dobrze, że one są. Ale muszą znaleźć jeszcze ludzie, którzy to odkrywają, przeżyją, rozdziela, aby litera stała się życiem. O oto konieczny jest następny etap — trudniejszy, etap realizacji tych wszystkich wskazań, zaleceń. Potrzeba długotrwałej formacji zakonnej w tym nowym duchu. Rzecz w tym, aby zakony nasze żyły całą pełnią duchem Kościoła, Duchem Świętym, który nieustannie odradza Mistyczne Ciało Chrystusa, by — życie zakonne i apostołska działalność tworzyły jedno, aby podjęte tu i ówdzie pierwsze próby były odważnie i wytrwale kontynuowane.

Chodzi zatem — jak pisze O. Pedro Arrupe, a można tę jego wypowiedź zastosować do wszystkich wspólnot zakonnych — „o prawdziwe scalenie życia duchowego z apostołstwem”⁵⁶, a to sięgając do „źródła i szczytu”, czyli liturgii Kościoła.

⁵⁶ P. Arrupe SJ, *Prawdziwe scalenie życia duchowego z apostołstwem* Rzym 1976, por. s. 2, 3, 4.

„Jest to bodaj sprawa najistotniejsza w podjętym dziele odnowy: formowanie mentalności i postawy członków instytutów zakonnych na wzór całego Kościoła i w żywej łączności z nim”⁵⁷. Inspiracje Kościoła przenikające odnowione reguły i konstytucje, muszą kształtować, formować wszystkich, aby dokonała się upragniona odnowa.

„Zakony, tak jak pomyślane są przez Opatrzność — słusznie zauważa O. Miecznikowski SJ — to nie honorowa reprezentacja Kościoła, ale jego czołówka modlitewna, badawcza i zdobywczą”⁵⁸.

A więc uwzględnienie nowe i stosunkowo dość szerokie liturgii w zakonnych konstytucjach — to wielka szansa. Ale to tylko początek zadania.

Kraków

KS. STEFAN KOPEREK CR

⁵⁷ S. Miecznikowski SJ, *Miejsce zakonów*, dz. cyt., s. 298.

⁵⁸ Tamże.

* Skróty:

- ALI — *Instructio de alumnorum liturgica institutione*.
 DFK — Dekret o formacji kapłańskiej.
 DZ — Dekret o przystosowanej odnowie życia zakonnego.
 ES — *Motu proprio Ecclesiae Sanctae* ustanawiającej przepisy wykonawcze do niektórych dekretów Soboru Watykańskiego II.
 ET — Adhortacja Apostolska *Evangelica testificatio* skierowana przez papieża Pawła VI do wszystkich rodzin zakonnych na temat odnowy życia zakonnego.
 IGLH — *Ogólne Wprowadzenie do Liturgii Godzin*.
 ILS — *Instructio de institutione in seminariis*.